

ارتباطات بصری خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی

میترا معنوی راد^۱، رقیه دیزج چراغی^۲

^۱ (نویسنده مسئول) دانشیار گروه هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، m.manavirad@alzahra.ac.ir
^۲ دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران، r.dizajcheraghi@gmail.com

چکیده

خط نستعلیق یکی از خطوط اسلامی است که در ایران ابداع شده و سیر تکوینی خود را پشت سر گذاشته است. نسخه مثنوی خواجوی کرمانی به رقم میرعلی ابن الیاس تبریزی (محفوظ در کتابخانه بریتانیا) یکی از نمونه‌های نفیس و اولیه خط نستعلیق است. پژوهش حاضر با توجه به قدمت و کیفیت این نسخه، نسبت به تنها نسخه باقیمانده خط نستعلیق به رقم میرعلی تبریزی مشهور (نسخه خسرو و شیرین نظامی)، به بررسی ویژگی‌های ردپای خط نسخ در نستعلیق اولیه، عیار و کیفیت خط در متن و عناوین، ارتباطات بصری عینی و ادراکی حاکم بر آن، نقطه، نحوه به‌کارگیری خط کرسی و گردبندی پرداخته است. روش انجام پژوهش حاضر توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای است. طبق یافته‌ها، در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی با وجود قدمت نسخه و ابتدایی بودن خط نستعلیق در آن، خوشنویس به دلیل رعایت ارتباطات بصری ادراکی (نهانی) در طول صفحه، به هماهنگی و زیبایی قابل توجهی دست یافته است. رعایت این مهم در نسخه مذکور و سامان‌دهی آن، توسط کشیده‌ها، سرکش‌ها و نقطه‌گذاری‌ها امکان‌پذیر شده است که سرکش‌ها و زوایای آنها نقش اصلی هدایت بصری در طول صفحات را بر عهده گرفته‌اند. به طوری که اغلب حروف بعد از خود را تحت شعاع قرار داده‌اند. همچنین کیفیت بالای کتابت در عناوین نسخه نسبت به متن، ذوق هنری و میزان تسلط خوشنویس به خط مذکور را (با وجود ابتدایی بودن نسخه) متذکر است.

اهداف پژوهش

۱. بازشناسی مختصات خط نستعلیق اولیه.
۲. بررسی ارتباطات بصری خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی.

سؤالات پژوهش

۱. خط نستعلیق اولیه دارای چه ویژگی‌هایی بوده است؟
۲. کاربست خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی دارای چه ویژگی‌هایی بصری است؟

* این مقاله برگرفته از رساله‌فرا دکتری "محمد لطیفی" با عنوان "رایانش یکپارچه در طراحی معماری انرژی-فرم کار، نمونه مطالعاتی: مسکن اصفهان" است، که به راهنمایی آقای دکتر "محمدجواد مهدوی‌نژاد" و مشاوره خانم دکتر "جولیانایانا کونه" و خانم دکتر "کلارا پیمنتا دو واله" در سال ۱۴۰۰ در دانشگاه "تربیت مدرس" گروه معماری در حال انجام می‌باشد.

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۳

دوره ۱۸

صفحه ۵۶۵ الی ۵۷۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۱۰/۲۳

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۳/۰۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

خوشنویسی،

نستعلیق،

مطالعه بصری،

میرعلی تبریزی،

مثنوی خواجوی کرمانی.

ارجاع به این مقاله

معنوی راد، میترا، دیزج چراغی، رقیه.

(۱۴۰۰). ارتباطات بصری خط نستعلیق

در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی. هنر

اسلامی، ۱۸(۴۳)، ۵۶۵-۵۷۹.

[dori.net/dor/20.1001.1
1735708.1400.18.43.12.5](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1400.18.43.12.5)

[dx.doi.org/10.22034/IAS
.2020.211735.1109](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.1735708.1400.18.43.12.5)

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

با وجود اختلاف نظرهای ارائه شده در بیشتر منابع و مستندات، خط نستعلیق، به میرعلی تبریزی به عنوان واضع آن منسوب شده است. میرعلی بن حسن تبریزی معروف به «قدوه الکتاب معلی» این خط را تحت قاعده و اصول درآورده و برای تحریر آن قوانینی وضع کرد. تنها اثر باقی مانده از میرعلی بن حسن تبریزی، نسخه‌ای از خسرو و شیرین نظامی به تاریخ کتابت ۸۰۸ هجری قمری، در گالری فریر واشنگتن است که رقم وی را داراست. اما نسخه مثنوی خواجوی کرمانی قدمتی بیشتر از نسخه خسرو و شیرین داشته و تاریخ کتابت آن مربوط به سال ۷۹۸ هجری قمری است. کاتب این نسخه، میرعلی بن الیاس تبریزی است که معمولاً با میرعلی بن حسن تبریزی یکی دانسته شده است. کتاب مذکور در کتابخانه بریتانیا محفوظ بوده و از آثار ارزشمند تاریخ خوشنویسی به شمار می‌آید. یکی از دلایل اهمیت این نسخه را می‌توان تاریخ کتابت آن دانست که از آثار مشهور میرعلی تبریزی قدیمی‌تر است و کیفیت خط بسیار بالایی دارد. نسخه مذکور از لحاظ جایگاه مهم در تحولات خط نستعلیق، از ابتدایی‌ترین نمونه‌های موجود نستعلیق بوده و نشانه‌هایی از شکل حروف در حالت اولیه و نوپا در آن مشاهده می‌شود. این ویژگی انگیزه اصلی برای درک ارتباطات بصری خط نستعلیق در نسخه مذکور را پدید آورد. به همین جهت در روند انجام پژوهش، منابع مختلفی جهت درک روابط بصری خط نستعلیق مورد مطالعه قرار گرفت که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی به رشته تحریر درنیامده است. باین حال آثاری به بررسی خط نستعلیق در نسخ ادبی پرداخته‌اند. فاطمه شه کلاهی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «قواعد رسم الخط میرعلی تبریزی بر اساس نسخه خسرو شیرین» به بررسی خط میرعلی تبریزی پرداخته و در کنار استخراج رسم الخط وی، ویژگی‌های حسن وضع و حسن تشکیل را بیان کرده است. علیرضا هاشمی نژاد (۱۳۹۷) در کتاب «از صفا تا شان»، در مقاله‌ای تحت عنوان «معرفی مشهورترین نسخه از اشعار خواجوی کرمانی نسخه کتابخانه بریتانیا، کتابت ۷۹۸ ه.ق» به معرفی ویژگی‌های این نسخه از لحاظ کتاب‌شناسی، کاتب، زمان کتابت و خط نسخه پرداخته است. روح‌الله اسحاق‌زاده و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه ارتباطات بصری در خط نستعلیق بین دوشیوه صفوی و معاصر (میرعماد و امیرخانی)» ارتباطات بصری ادراکی و عینی در دو شیوه مذکور را بررسی کرده است. طبق پیشینه‌های ذکر شده، می‌توان گفت که معرفی ویژگی‌های نستعلیق در آنها به صورت بسیار کلی بیان شده است؛ لذا پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. نگارندگان کوشیده‌اند و به بررسی ویژگی‌های این نسخه با استناد به نمونه‌های تصویری موجود و تحلیل جزئیات پرداخته‌اند.

۱. خط نستعلیق میرعلی تبریزی

پس از توسعه خط تعلیق به فاصله یک قرن، خط نستعلیق (دومین قلم خاص ایرانیان) خودنمایی کرد، خطی که نه کندنویسی نسخ و نه نواقص تعلیق را داشت (فضائی، ۱۳۶۲: ۴۴۴) اغلب اولیای امر خوشنویسی، به خصوص سلطانعلی مشهدی، نستعلیق را ابداع میرعلی تبریزی می‌دانند (متین، ۱۳۹۱: ۶۶). در رساله میرعلی هروی نیز آمده: خواجه میرعلی تبریزی طیب الله مضجعه خط نسخ تعلیق را اختراع و ابداع کرد (قلیچ خانی، ۱۳۷۳: ۸).

همچنین سلطانعلی مشهدی در رساله سراط‌السطور در بیان واضع خط نسخ تعلیق اشاره می‌کند:

نستعلیق اگر خفی و جلیست واضع الاصل خواجه میرعلیست (فضائی، ۱۳۸۰: ۴۴۵).

تنها نسخه‌ای که رقم کامل میرعلی بن حسنی تبریزی در آن آمده و با اطمینان می‌توان کتابت آن را متعلق به او دانست، نسخه خسرو و شیرین نظامی به سال ۸۰۸ ه.ق (محفوظ در گالری فریر واشنگتن) است (شه کلاهی، ۱۳۹۷: ۶۷) اما پانزده سال بعد از کتابت این نسخه، یکی از نسخه‌های مهم تاریخ خوشنویسی ایران یعنی نسخه مثنوی خواجه کرمانی آغازگر سنتی در خوشنویسی شد. شاید نتوان امتیاز بالاتری در شیوه تجزیه حروف، ترکیب و کیفیت خط به نسخه خسرو و شیرین نظامی در مقایسه با مثنوی خواجه کرمانی داد؛ اما می‌توان گفت که نسخه خسرو و شیرین تکامل یافته‌تر بوده ولی به‌وضوح متأثر از نسخه حاضر است. بررسی آثار باقی‌مانده نشانگر آن است که باید نقش میرعلی بن الیاس تبریزی را در ایجاد و تکامل نستعلیق متقدم بر میرعلی بن حسن تبریزی دانست؛ بنابراین در ادامه بحث به ویژگی‌های خط در این کتاب پرداخته می‌شود.

از منظر زیبایی‌شناسی در فرآیند خوشنویسی، گاه خوشنویس به‌طور مستقیم تصمیم‌گیرنده نیست و گویی کار، خودبه‌خود به انجام می‌رسد، در این صورت گفته می‌شود جنبه حسی و شهودی به جنبه‌های تکنیکی و فنی کار غلبه پیدا کرده است. به گفته هاشمی‌نژاد، هر خوشنویس در آغاز کار با فرم‌های بسیار ساده‌ای روبه‌روست که اجرای آنها در ذهن وی سهل و آسان می‌نماید، اما در مسیر کار است که بسیاری از رازها کشف می‌شوند و چنانچه هنرمند بتواند از ترکیب این کشف و شهود با خلاقیت ذاتی خود، که در پی شناختی عمیق‌تر از زیبایی آرمانی به دست می‌آورد، شأن خود را در اثر متجلی بسازد خلاقیت صورت گرفته است (هاشمی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۳۴). هنرمند خوشنویس در جست‌وجوی کمال (نهایت تناسب بین اجزا و تکامل شکل هندسی)، نقش‌هایی را که معرف حروف هستند، با الهام از چنان عالمی می‌آفریند که به عقیده اعوانی، در این حال، خیال صور خویش را از حسن ظاهر و محسوس نمی‌گیرد؛ بلکه مبداء الهام تلقی آن نقوش عالم ملکوت است و چون ناظر به حقیقت است، بیان حقیقت و زیبایی می‌کند و سازنده زیبایی است (اعوانی، ۱۳۷۵: ۳۱۸)، با توجه به آنکه نسخه مثنوی خواجه کرمانی از نمونه‌های اولیه خط نستعلیق است، یعنی زمانی که این خط هنوز در مسیر ابتدایی خود قرار داشته است؛ بنابراین زیبایی آن را علاوه بر شکل حروف، باید در نشانه‌های قدمت خط، رعایت مؤلفه‌های صفحه‌آرایی، گریدبندی، ارتباطات بصری ادراکی و عینی و جایگاه و نقش نقطه جست.

۲. روابط بصری خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی

یکی از نکات حایز اهمیت در مثنوی خواجوی کرمانی، وجود نشانه‌های بصری از خط نسخ است که در کتابت متن به‌وضوح دیده می‌شوند. این نشانه‌ها، گواه بر نخستین گام‌ها، جهت تأثیرپذیری قلم نستعلیق از شکل قلم نسخ به شمار می‌آیند. مقایسه کیفیت تحریر متن و عناوین، خط کرسی و نحوه قرارگیری کلمات روی آن، نقش کشیده‌ها، سرکش‌ها و نقطه‌ها در ایجاد ارتباط بصری خط نستعلیق در نسخه مثنوی خواجوی کرمانی از مواردی است که در تجزیه و تحلیل این اثر مورد مذاقه و توجه واقع شده است.

۲.۱. نشانه‌های بصری خط نسخ در کتابت نسخه مثنوی خواجوی کرمانی به خط نستعلیق

به نظر می‌رسد اولین اقدامات در ایجاد قلم نستعلیق از تغییر شکل حروف قلم نسخ انجام پذیرفته. به عبارتی، بنیاد

اولیه قلم نستعلیق، قلم نسخ و تعلیق است؛ بنابراین دیده شدن فرم حروف خط نسخ در اتصالات نستعلیق ابتدایی علاوه بر اینکه دور از انتظار نیست؛ بلکه حائز ارزش و اهمیت است؛ چراکه بخشی از هویت و نحوه ابداع خط نستعلیق را بر دوش کشیده و سرنخی است بر ریشه‌های ابداع و پیدایش این خط.

نسخ	کتاب مثنوی خواجوی کرمانی به خط میرعلی بن الیاس تبریزی	نستعلیق
نماز		نماز
یده		یده
بتی		بتی
شیر		شیر
کهن		کهن
کوه		کوه
خنجر		خنجر
نعر		نعر

تصویر ۱: اتصالات متأثر از خط نسخ در نستعلیق، ماخذ:

نگارندگان

مطالعه خط نسخه مثنوی خواجوی کرمانی (نسخه کتابخانه بریتانیا) به‌عنوان یکی از ابتدایی‌ترین نمونه‌های خط نستعلیق می‌تواند در این راه مفید واقع شود. در متن کتاب مذکور که به خط میرعلی بن الیاس تبریزی است، نشانه‌های خط نسخ در اتصالات حروف به کثرت به چشم می‌خورد، به‌طوری‌که هنوز رد پای خط نسخ در نستعلیق به‌وضوح قابل مشاهده است. بر همین مبنا تعدادی از این حروف و کلمات را از کتاب مثنوی خواجوی جدا کرده و در کنار همان کلمات به خط نسخ و نستعلیق قرار داده‌ایم تا میزان تأثیرپذیری این کلمات و اتصالات آنها از خط نسخ به‌وضوح دیده و مقایسه گردد. (تصویر ۱ الی ۳)

این ویژگی‌ها در اتصالات حروفی مانند (م متصل)، (د،

ر، و «متصل به ه»، (اتصال سوم در دندان‌های حروف هم‌خانواده «ب»)، (اتصال دندان به «س» کشیده) (اتصالات آخر «ر» متصل)، (اتصالات «ل» به حرف «ح» و سایر حروف هم‌خانواده آن)، (اتصال حرف «ب» و سایر حروف هم

خانواده آن بر حرف «ر»، (اتصال و ارتفاع دایره «ی» متصل آخر) بیشتر و واضح تر به چشم می خورد. این اتصالات با گذشت زمان و تکامل خط نستعلیق یا از خط نستعلیق زدوده شده یا از لحاظ بصری اصلاحاتی روی آنها انجام گرفته است. به طوری که در دوره میرعلی هروی قلم نستعلیق از حضور آشکار ترکیبات نسخ کاملاً پاک و نسبت بین اجزاء در حروف و کلمات متعادل و شاکله اصلی نستعلیق هویدا می شود (هاشمی نژاد، ۱۳۹۳: ۵۲) تغییرات به وجود آمده (زدوده شدن شکل حروف نسخ) به نستعلیق هویتی مستقل تر بخشیده و لطافت بصری شکل های حروف را تقویت و موجب زیبایی بیشتر این قلم شده است.

نسخ	کتاب مشهور خواجسوی گرمانی به خط میرعلی بن عباس تبریزی	نستعلیق
تقنا		
سهن		
لجان		
سهند		
پوده		
دلجو		
بچهن		
فراز		

نسخ	کتاب مشهور خواجسوی گرمانی به خط میرعلی بن عباس تبریزی	نستعلیق
بی		
لی		
نهانی		
شوق		
سلاطین		
کمین		
شیرین		
بغنه		

تصویر ۲: اتصالات متأثر از نسخ در نستعلیق،
ماخذ: نگارندگان

تصویر ۳: اتصالات متأثر از نسخ در نستعلیق،
ماخذ: نگارندگان

۲.۲. مقایسه کیفیت کتابت در متن و عناوین نسخه

با مطالعه کلمات هم شکل در عنوان و متن نسخه مذکور به تفاوت های نسبی کیفیت کتابت متن و عنوان برمی خوریم، به این صورت که عنوان با زیبایی و ظرافت بیشتری اجرا شده. علاوه بر آن، اصول خط نستعلیق در عنوان های کتاب به تحریر امروزی نستعلیق نزدیک تر هستند و با توجه به زمان کتابت و ابتدایی بودن خط، حسن تشکیل و حسن وضع، در وضعیت مناسبی اجرا شده است. (تصویر ۴)

عنوان	متن
مجنون	مجنون
بصری	بصری
لیلی	لیلی
ن	ن
سر	سر
سیم	سیم
فاجت	فاجت
عجمی	عجمی
صیب	صیب
مایون	مایون

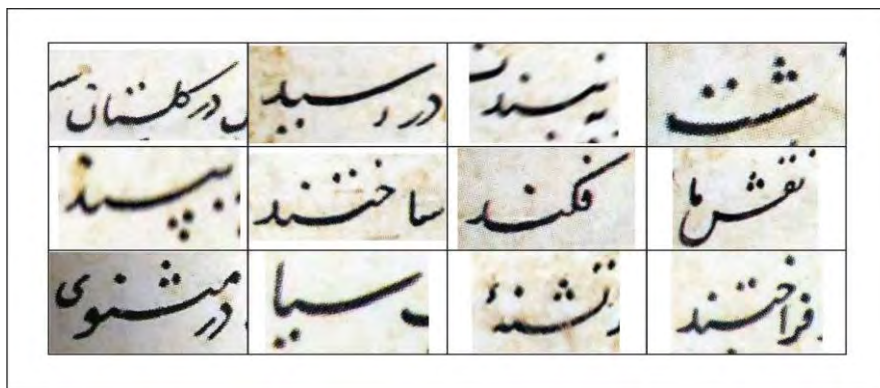
ترکیبات عناوین اغلب هماهنگ و زیبا اجرا شده و شکل‌های حروف نیز شخصیتی مستقل و زیبا یافته‌اند. یکی از دلایل تفاوت کیفیت خط متن و عنوان در این نسخه را می‌توان در اندازه قلم دانست. اندازه قلم متن این نسخه، کتابت خفی و در عناوین (سرفصل‌ها) اندازه قلم کتابت جلی به کار گرفته شده است. کیفیت بالای خط عناوین نسبت به متن می‌تواند اندازه بزرگ‌تر قلم خوشنویس باشد. با عنایت به این نکته که اندازه قلم در کتابت، هرچه به غبار نزدیک‌تر شود، پرداختن به جزئیات حروف دشوارتر می‌شود، اما در بعضی از قسمت‌های متن، نمونه‌های زیبا از تحریر کلمات به چشم می‌خورد که تسلط خوشنویس بر خط نستعلیق را بیان می‌کند. (تصویر ۵)

از عوامل مهم دیگری که شاید بتوان به‌عنوان دلیل تفاوت کیفیت خط متن و عناوین نسخه مورد پژوهش دانست، سرعت کتابت و حجم بالای متن است. با توجه به عدم پرداختن به ظرافت برخی حروف در کلمات، نحوه نگارش دوایر و کشیده‌ها، اینچنین به نظر می‌رسد که متن کتاب با سرعت بالاتری نسبت به عناوین کتابت شده و به وجه زیبایی‌شناسی خوشنویسی در عناوین، بیشتر از متن پرداخته شده است.

تصویر ۴: مقایسه کلمات
همشکل در متن و عنوان،
ماخذ: نگارندگان

۲.۳. خطوط کرسی

صفحه‌آرایی نسخه به‌صورت چهارستونی، در هر ستون ۵۰ بیت، عنوان مطالب در کادر مستطیلی که طول آن به اندازه دو ستون میانی است. جدول کشی ستون‌ها با طلای محرر مشکی، عرض جدول ۴ میلی‌متر، اندازه حاشیه از سه طرف مساوی و ۶.۵ سانتیمتر، از طرف عطف ۳.۵ سانتیمتر است (هاشمی نژاد، ۱۳۹۷: ۲۳۵).

تصویر ۵: نمونه‌های زیبا از تحریر کلمات در متن نسخه، ماخذ: نگارندگان

ترکیب سطرها به صورت چهار ستون ۲۵ سطری است. به طور میانگین در هر سطر ۵ الی ۶ کلمه جای داده شده است. کلمات روی خط کرسی قرار داشته اما در انتهای سطرها گاهی کلمات بالاتر از خط کرسی تحریر شده‌اند که باعث شده انتهای خط کرسی به سمت بالا تمایل پیدا کند. فاصله بین ستون‌ها اندکی کمتر از فاصله بین سطرها بوده و با خط طلایی رنگ از هم متمایز شده‌اند. درباره جایگاه عناوین باید ذکر شود که از ترکیب ستون دوم و سوم (که از لحاظ افقی تراز وسط می‌باشد) کادر مستطیل‌شکلی به وجود آمده که عنوان یا به صورت چند سطری یا تک‌سطری در وسط آن با قلمی درشت‌تر از متن تحریر گشته است. (تصویر ۶)

فضای منفی بیش از حد در برخی سطرها نشان از اولویت ترازبندی ستون‌ها به فواصل و فضای منفی بین حروف است. زیبایی، هماهنگی و همترازی سطرهای متن، نشان از اهمیت دادن خوشنویس به این بخش از کار دارد. لیکن فضای منفی زیاد بین کلمات و حروف، باعث قطع ارتباط بصری در سطر گشته است. (تصویر ۷)

تصویر ۶: گریدبندی حاکم در صفحات نسخه، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۷: نمونه‌ای از فضای خالی بین کلمات، ماخذ: نگارندگان

۲.۴. ارتباطات بصری

ارتباطات بصری در نسخه حاضر را می‌توان از دو منظر مورد توجه قرار داد: الف) ارتباط تصویری عینی: به هر گونه ارتباط سیاهی که توسط چشم مشاهده می‌شود، ارتباطات تصویری عینی گفته می‌شود. ب) ارتباط تصویری ادراکی یا پنهانی: مشاهده این نوع ارتباط با چشم امکان‌پذیر نیست و بیننده باید آن را در ذهن خود تجسم کند. نقش فضای منفی در این قسمت، بسیار حائز اهمیت است. به عقیده اسحاق‌زاده، نیمه پنهان زیبایی خط نستعلیق، در تجسم و برقراری این نوع ارتباط است (اسحاق‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۷-۳۸).

۲.۵. ارتباط تصویری عینی

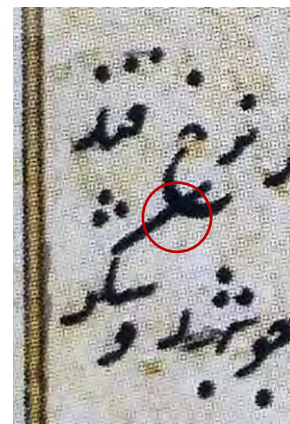
تصویر ۸: نمونه‌های ارتباط تصویری عینی، ماخذ: نگارندگان

در پژوهش حاضر بیشترین حالت برقراری ارتباط عینی الف: از طریق اتصال حروفی مانند: (ر)، (د)، (و) به حرف (ه) آخر است. (تصویر ۸). اتصال نام‌برده سبب چرخش و هدایت عینی چشم به سمت حرف «ه» می‌شود. ب: بعضاً برخورد سر الف با حروف دیگر، اغلب کشیده‌ها را شامل می‌شود. (تصویر ۹). این نوع ارتباط هم داخل متن دیده می‌شود؛ اما با مقایسه نمونه‌هایی از ترکیب‌بندی کلمات متن نسخه به نظر می‌رسد خوشنویس تا حد امکان از انجام چنین اتصالی دوری جسته و در مواردی ضروری از آن استفاده کرده است.

ج: ارتباط عینی سطرها با یکدیگر به ندرت در متن نسخه دیده می‌شوند و تا جایی که امکان دارد، از آن استفاده نشده است. (تصویر ۱۰)

تصویر ۹: نمونه ارتباط بصری عینی، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۱۰: ارتباط عینی سطرها، ماخذ: نگارندگان

۲.۶. ارتباط ادراکی یا پنهانی

ارتباط ادراکی را می‌توان وابسته به چند عامل اصلی زیر دانست:

الف): نقش کشیده‌ها در ایجاد ارتباط ادراکی

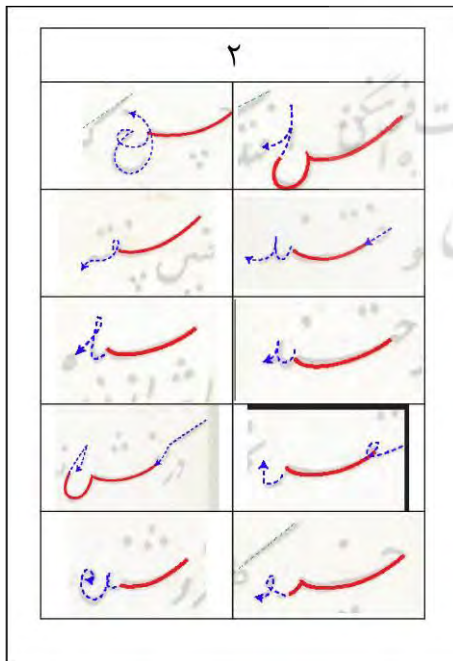
ب): نقش سرکش‌ها در ایجاد ارتباط ادراکی

ج) نقش نقطه‌ها در ایجاد ارتباط ادراکی

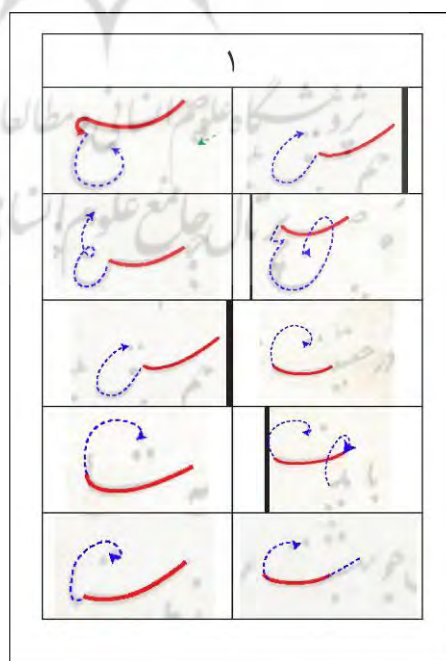
- کشیده‌ها: کلمات کشیده، انرژی بصری را به دو صورت هدایت می‌کند. ۱- هدایت چشم مخاطب به خود کلمه (به این صورت که کشیده از طریق هدایت بصری چشم مخاطب، چشم را به سمت خود کلمه برمی‌گرداند. نقطه و مکان قرارگیری آن نسبت به حروف، در این مورد تأثیرگذار است). (تصویر ۱۱)

۲- هدایت ادراکی چشم مخاطب به کلمه یا حرف بعدی (به این صورت که کلمه، چشم مخاطب را از حرف آخر کلمه فعلی، به طریق نامحسوسی، به ابتدای کلمه بعد از خود انتقال می‌دهد که به نظر می‌رسد می‌تواند یکی از عوامل روان خوانی متن باشد). (تصویر ۱۲). همچنین کشیده‌ها از نظر موقعیت قرارگیری، به صورت متعادل در طول صفحه کتابت پراکنده شده‌اند (تصویر ۱۳)

در خط فارسی برای جلوگیری از بروز فاصله زیاد و نامناسب از کشیده استفاده می‌کنند که بخش لاینفکی از حرف

تصویر ۱۲: هدایت بصری کشیده‌ها، ماخذ: نگارنده

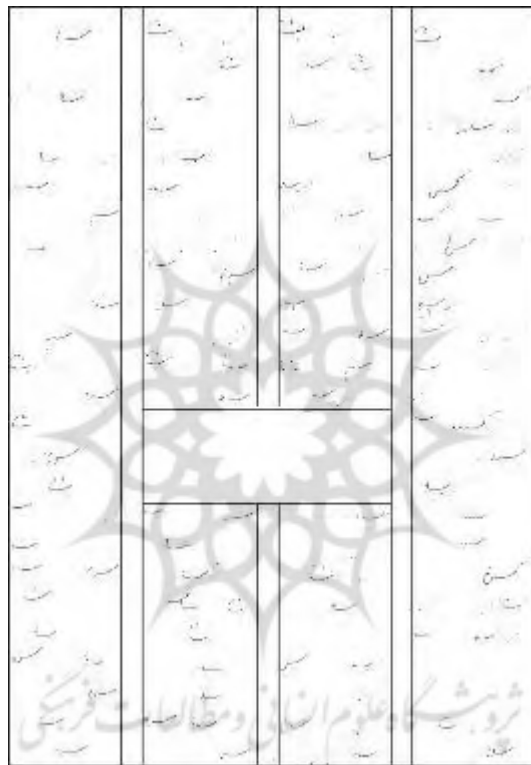
تصویر ۱۱: هدایت بصری کشیده، ماخذ: نگارندگان

است و جنبه زیبایی و تزئینی نیز دارد. (سپهر، ۱۳۸۷: ۱۸۲)

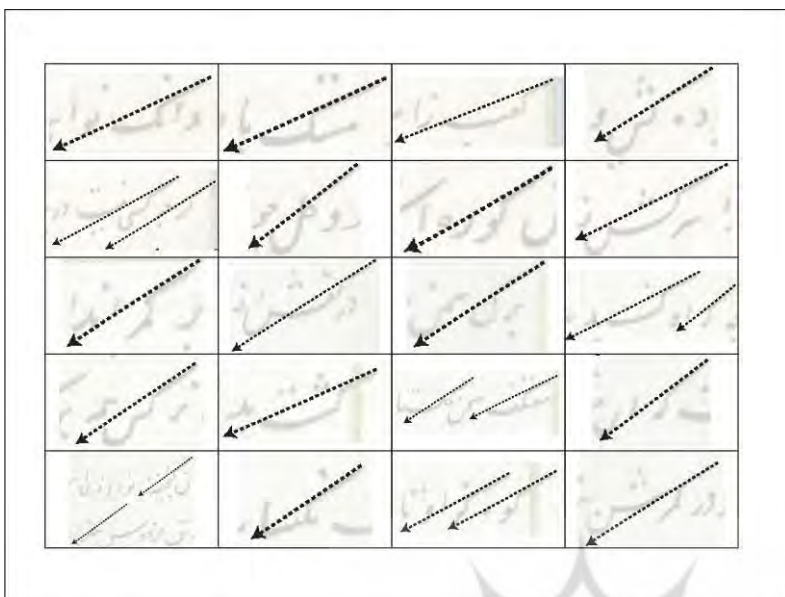
- سرکش‌ها: ویژگی اصلی نسخه مورد پژوهش، نقش مهم سرکش‌ها در ایجاد ارتباط بصری ادراکی است. به این صورت که سرکش‌ها نقش بسیار مهمی در صفحه بازی می‌کنند تا جایی که ممکن است محل شروع حرف بعد از خود، محل

اتمام حرف بعد از خود، اندازه کشیده یا حتی بر زاویه کلی و شیب حرف بعدی تأثیرگذار باشند. اغلب زاویه سرکش‌ها نیز طبق نوع آن و موقعیت قرارگیری کمی متغیر است. (تصویر ۱۴)

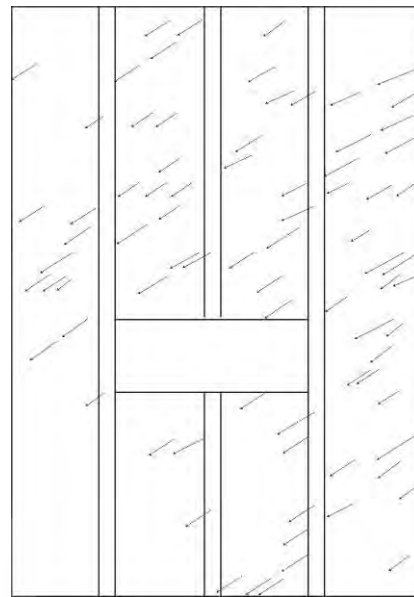
با بررسی موقعیت سرکش‌ها در کل صفحه، به نظر می‌رسد انرژی‌های بصری ادراکی به‌وجودآمده عاملی برای هدایت مخاطب به تورق نسخه است. (تصویر ۱۵)

تصویر ۱۳: نحوه پراکندگی کشیده‌ها. ماخذ: نگارندگان

تصویر ۱۴: تأثیرات سرکش در کتابت مثنوی خواجوی کرمانی، مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۵: پراکندگی انرژی بصری سرکشها در صفحه، مأخذ: نگارندگان

– **نقطه‌ها:** نقطه به معنای تاکید و تمرکز است که کوچک‌ترین اجزای هنرهای تجسمی بوده و قابل تجزیه نیست. اما قابلیت تبدیل به سطح یا خط را دارد. نقطه‌ها از دیگر عوامل مهم و تأثیرگذار در متن نسخه مذکور برای هدایت بصری چشم مخاطب است که در پژوهش حاضر در چهار صورت تحلیل شده‌اند:

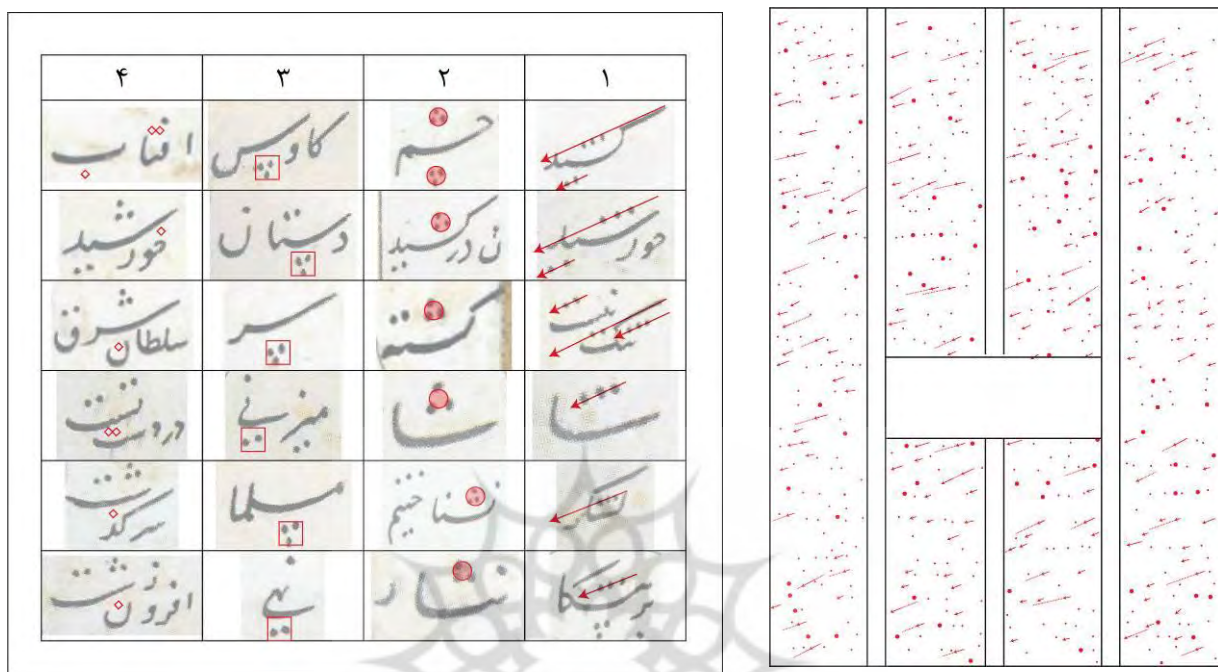
(۱): سه یا دو نقطه که با فاصله از هم و به صورت مورب، یا مستقیم با فاصله‌ای اندک کنار هم قرار گرفته‌اند: در این صورت انرژی بصری آنها از حالت تأکید (نقطه) خارج شده و به خط تبدیل می‌شود. جهت نقطه‌گذاری در نسخه حاضر به گونه‌ای است که انرژی بصری حاکم (ایجاد شده توسط سرکش‌ها) را تقویت می‌کند و در بیشتر موارد مکمل آن است.

(۲): سه نقطه کوچک کنار هم: در این صورت نقطه‌ها یک نقطه بزرگ‌تر را تشکیل می‌دهند و باعث تمرکز و تأکید می‌شوند.

(۳): نقطه‌های ناخوانا: به نقطه‌هایی اشاره دارد که در نسخه مذکور جهت پرکردن فضای خالی یا زیبایی و توازن استفاده شده‌اند.

(۴): نقاط پنهان: به نقطه‌هایی اشاره دارد که توسط خوشنویس به دلیل زیبایی ترکیب کلی کلمه حذف شده‌اند اما با حذف آنها خوانایی کلمات تاحدی حفظ شده است. (تصویر ۱۶)

نقطه‌ها در کل صفحه می‌تواند به تفهیم نقش بصری نقطه کمک کند. (تصویر ۱۷)

تصویر ۱۷- پراکندگی انرژی نقطه‌ها در یک صفحه، مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۶- دسته‌بندی نقطه به ۴ گروه کلی، مأخذ: نگارندگان

با توجه به تجزیه و تحلیل‌های صورت گرفته، در خط نستعلیق کتاب مثنوی خواجوی کرمانی، نشانه‌های بارزی از خط نسخ مشاهده می‌شود که نمونه‌هایی از آن در تصاویر ۱ تا ۳ آورده شد. این نشانه‌ها با توجه به ابتدایی بودن خط نسخه مذکور، به خودی خود، سرنخی است بر چگونگی شکل‌گیری خط نستعلیق. در کتابت این نسخه می‌توان به دو نوع ویژگی اشاره کرد: ۱- عناوین با کیفیت بالاتری نسبت به متن کتابت شده‌اند، ۲- اهمیت فراوانی به بحث ترازبندی داده شده است. خوشنویس ترازبندی سطرها را حفظ کرده و حتی در مواردی فواصل بین کلمات و حروف را برای حفظ این مقوله بیشتر از حد در نظر گرفته است؛ بنابراین سعی شده ابتدا و انتهای سطرها با هم برابر باشد. در هر سطر به‌طور میانگین، تعداد پنج الی شش کلمه گنجانده شده است و هر صفحه از این نسخه، ۴ ستون ۲۵ سطری را دربر گرفته است. فواصل عمودی و افقی سطرها، فواصل عمودی و افقی ستون‌ها و فواصل عناوین همگی در حد اعتدال اجرا شده و گریدبندی در تمام صفحات کتاب ثابت است. آنچه ممکن است در این نسخه از خوانایی متن بکاهد، فاصله زیاد برخی از کلمات و حروف است. همانطور که اشاره شد، این مقوله بدلیل حفظ ترازبندی سطرها نادیده گرفته شده است.

ارتباطات بصری خط در این نسخه به دو دسته ارتباطات بصری عینی و ارتباطات بصری ادراکی تقسیم‌بندی شده‌اند، ارتباطات بصری عینی شامل ۱- اتصال آخر برخی از حروف به حرف (ه)؛ ۲- برخورد های الف با کشیده‌ها و ۳-

اتصال حروف سطر بالا و پایین با هم، مانند برخورد سرکش (ک) با شماره (ح) است. این اتصالات و برخوردها با چشم دیده و درک می‌شوند. ارتباطات بصری ادراکی آن دسته از ارتباطاتی هستند که به صورت ملموس دیده نمی‌شوند و فقط در ذهن اتفاق می‌افتند. در نسخه مذکور ارتباطات بصری ادراکی به واسطه کشیده‌ها، نقطه‌ها و سرکش‌ها به وجود آمده که نقش سرکش‌ها در ایجاد ارتباطات بصری ادراکی از سایر موارد ذکر شده بیشتر است.

نحوه به‌کارگیری نقطه در این نسخه را می‌توان در ۴ دسته تقسیم‌بندی کرد: الف) نقطه‌هایی که تقویت‌کننده انرژی بصری سرکش‌ها هستند. ب) نقطه‌هایی که با فاصله کم کنار هم قرار می‌گیرند و از لحاظ بصری نقطه بزرگ‌تر را تشکیل می‌دهند. ج) نقطه‌هایی که صرفاً برای پرکردن فضای بصری خالی استفاده می‌شدند و هیچگونه ارزش خوانایی ندارند. د) نقطه‌هایی که به دلیل نبود فضای خالی در سطر، حذف شده‌اند.

چکیده‌ای از ویژگی‌های اشاره‌شده در قسمت تحلیل‌ها در جدول زیر ذکر شده است:

جدول ۱: نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل خط کتاب مثنوی خواجوی کرمانی، ماخذ: نگارندگان

نشانه‌های خط نسخ	وجود دارد: در (م) متصل وسط، اتصال (د، ر، و) به (ه). اتصال دندان به (س) کشیده. اتصال (ب) بر (ر) اتصال کشیده (س) به (ر) اتصال (ف) به (ر) و ...
کیفیت خط در متن و تیتراژ	در اغلب موارد حروف تیتراژ از زیبایی و کیفیت بالایی نسبت به متن برخوردارند.
ترازبندی سطور	سعی در رعایت این مقوله شده است.
تعداد سطر در هر صفحه	۲۵ سطر در هر صفحه
تعداد کلمات هر سطر	به‌طور میانگین ۵ الی ۶ کلمه
تعداد ستون	هر صفحه ۴ ستون
گریدبندی	گرید ثابت، ۴ ستون ۲۵ سطری با فواصل متعادل میان سطور
فاصله مابین کلمات	فاصله و فضای بیش از حد میان حروف و کلمات در برخی حروف نشان از اولویت ترازبندی نسبت به فواصل بین کلمات و حروف دارد.
نقطه‌ها	۱- تقویت‌کننده انرژی بصری حاکم در صفحه (جهت سرکش‌ها) ۲- سه نقطه کنار هم و تشکیل نقطه بزرگ‌تر، تأکید. ۳- نقطه‌های ناخوانا و اضافی جهت پرکردن فضا ۴- نقطه‌های پنهان که برای حفظ زیبایی حذف شده‌اند.

ارتباطات بصری عینی	ایجاد ارتباط بصری عینی توسط: ۱- اتصال آخر حروفی مانده (ر، و، د) به (ه) ۲- اتصال الف به کشیده‌ها ۳- ارتباط دو سطر با هم؛ مثل سرکش (ک) و شماره (ح)
ارتباطات بصری ادراکی	ایجاد ارتباطات بصری عینی توسط: ۱- کشیده‌ها ۲- نقطه‌ها ۳- سرکش‌ها

نتیجه‌گیری

نسخه مثنوی خواجوی کرمانی به خط میرعلی بن الیاس تبریزی، جایگاه مهم و نقش غیر قابل انکار وی در پیشرفت و ترویج خط نستعلیق آغازین را نمایان می‌سازد. هماهنگی و زیبایی کتابت این نسخه با عیان شدن ارتباطات ادراکی که به صورت زاویه‌دار چشم را به سمت پایین و چپ هدایت می‌کنند و نقش اصلی آن بر عهده سرکش‌ها و نقطه‌گذاری-هاست، بیشتر پدیدار می‌شود. یافته‌ها حاکی از آن است که زاویه سرکش‌ها آنچنان کتابت این نسخه را تحت شعاع قرار داده که حتی مکان شروع حرف و کلمه بعدی، اتمام کلمه یا حرف بعد از خود، میزان طول کشیده‌ها و حتی زاویه کلمه بعد را تا حد زیادی تحت الشعاع قرار داده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد که نقطه‌گذاری به‌عنوان مکملی جهت تکرار این زوایا به صورت متعادل در کل صفحه به کار گرفته شده است. کیفیت متفاوت خط در عناوین نسبت به متن، این نکته را روشن می‌سازد که حتی در دوره‌ای که نستعلیق در حال تکامل بوده و هنوز نشانه‌هایی از خط نسخ در آن به‌وضوح دیده می‌شده است، اصول و قواعد چه به صورت آگاهانه و چه به صورت ناخودآگاهانه تا حد زیادی در این نسخه رعایت شده است. کشیده‌ها، دوایر زیبا و نزدیک به نستعلیق امروزی از عنوان و قسمت‌هایی از متن به دست آمده که گواه این موضوع است. ستون‌بندی‌ها و سطرها با وجود حفظ زیبایی خود به موازین امروزی نستعلیق نزدیک هستند (میانگین تعداد کلمات جای گرفته در هر ستون، فاصله سطرها، ترازبندی‌ها و پخش متعادل کشیده‌ها در کل صفحه نشانگر این مطلب است)؛ بنابراین می‌توان گفت که این نسخه با وجود قدمت فراوان، به ارزش‌های بصری ادراکی اهمیت فراوانی داده. همین موضوع به هماهنگی و هدایت چشم مخاطب کمک فراوانی کرده و نقش میرعلی بن الیاس تبریزی در تکامل خط نستعلیق را پراهمیت ساخته است.

منابع

کتاب‌ها

- اعوانی، غلامرضا. (۱۳۷۵). حکمت و هنر معنوی، تهران: انتشارات گروس.
- دامغانی، محمدعلی؛ آغداشلو، آیدین و هاشمی نژاد، علیرضا. (۱۳۹۳). سه مثنوی خواجهی کرمانی (محفوظ در کتابخانه بریتانیا)؛ تهران: فرهنگستان هنر.
- داوودی آبکنار، آرمان. (۱۳۹۶). کتاب خط، قم: بوستان کتاب.
- سپهر، مسعود. (۱۳۸۷). کشیده، اضافه بین دو حرف؛ مجموعه مقالات شماره یک طراحی گرافیک، تهران: انتشارات یساولی.
- شه کلاهی، فاطمه. (۱۳۹۷). قواعد رسم الخط میرعلی تبریزی براساس نسخه خسرو و شیرین نظامی، ماهنامه باغ نظر، ۱۵.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۶۳). اطلس خط؛ اصفهان: انتشارات مشمل
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۲). درآمدی بر خوشنویسی ایرانی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۷۳). رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران: انتشارات روزنه.
- متین، پیمان. (۱۳۹۱). خوشنویسی (از سری مقالات ایرانیکا)؛ چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر
- هاشمی نژاد، علیرضا. (۱۳۹۷). از صفا تا شان؛ کرمان: نشر مانوش. مطالعات فرهنگی
- هاشمی نژاد، علیرضا. (۱۳۹۳). سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار؛ تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.

مقالات

- اسحاق‌زاده، روح‌الله و همکاران. (۱۳۹۶). «مقایسه ارتباطات بصری در خط نستعلیق بین دو شیوه صفوی و معاصر (میرعماد و امیرخانی)»؛ نشریه هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، ۲۳.